

छात्रसेवाकालातील ऑनलाईन अध्ययन^१ अध्यापनाबद्दलचे वर्तमानकालातील छात्राध्यापकांच्या मतांचा अभ्यास

प्रा.डॉ.नीलिमा अरविंद मोरे

सहाय्यक प्राध्यापक

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय^२पनवेल

सारांश शिक्षणशास्त्रातील बी.एड. ही पदवी व्यावसायिक आहे. कोणताही व्यावसायिक अभ्यास पूर्ण करण्यासाठी छात्रसेवाकाल हा महत्वाचा असतो. छात्रसेवाकाल म्हणजे ज्या व्यवसायामध्ये विद्यार्थी उतरणार आहे त्या व्यवसायामधील बारीक सारीक बाबींची निदान तोंडओळख विद्यार्थ्यांना होणे गरजेचे आहे. म्हणजेच भविष्यामध्ये त्या व्यवसायामध्ये उतरल्यावर विद्यार्थ्यांना अडचण जाणार नाही.

बी.एड. ची पदवी प्राप्त झाल्यानंतर विद्यार्थी प्राथमिक^३ माध्यमिक स्तरावर शिक्षक होण्यासाठी पात्र असतो. जर विद्यार्थ्यांनी पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण केलेले असेल तर तो उच्च माध्यमिक स्तरावर शिक्षक होण्यासाठी पात्र असतो. खरं म्हणजे हा छात्रसेवाकाल एखाद्या शाळेमध्ये जाऊन पूर्ण करावयाचा असतो. परंतु मार्च २०१९ पासून शाळा^४ महाविद्यालयामध्ये बंद असल्यामुळे छात्राध्यापक शाळेमध्ये जाऊन छात्रसेवाकाल पूर्ण करू शकत नाही. बी.एड.ची पदवी पाहिजे असेल तर छात्रसेवाकाल पूर्ण करणे गरजेचेच आहे. त्यामुळे छात्रसेवाकाल हा ऑनलाईन पध्दतीने पूर्ण करून घ्यावा असे आदेश मा. प्राचार्यांनी दिल्यामुळे ऑनलाईन पध्दतीने तो पूर्ण करण्यात आला. छात्रसेवाकाल पूर्ण करतेवेळी कोणकोणत्या समस्या आल्या^५त्या समस्यांवर कशा प्रकारे मात केली^६या सर्व बाबींसंदर्भात छात्राध्यापकांची मते जाऊन घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधनामध्ये केलेला आहे.

प्रस्तावना शिक्षणशास्त्रातील बी.एड.ची पदवी ही सन २०१५ पर्यंत फक्त एका वर्षाचा अभ्यास^७ पूर्ण केल्यावर प्राप्त होत होती. यामध्ये अध्ययन अध्यापन हे या पदवीमधील हृदय असल्यामुळे याचे कार्य सुरळीत चालावयाचे असेल तर एक वर्ष पुरेसे नाही असे शिक्षणतज्ज्ञांच्या लक्षात आले आणि त्यामुळेच हा अभ्यास^८ दोन वर्षाचा करण्यात आला. यामध्ये अध्ययन अध्यापनाशी निगडित असणारा अभ्यास^९ म्हणजेच छात्रसेवाकाल होय. २ वर्षातील छात्रसेवाकाल म्हणजे नुसतेच अध्यापन नसून शाळेमध्ये शिक्षकाला जे जे कार्य पूर्ण करावे लागते त्या सर्व कार्याची तोंडओळख आहे. भारतातील सर्व विद्यापीठांमध्ये बी.एड. चा अभ्यास^{१०} दोन वर्षाचा करण्यात आलेला आहे.

दोन वर्षांच्या या अभ्यास^{११}मध्ये एकूण ४ सत्र आहेत. या प्रत्येक सत्रामध्ये छात्रसेवाकालासाठी वेगवेगळे क्रेडिट्स देण्यात आलेले आहेत. सत्र १ मध्ये यासाठी ३ क्रेडिट्स देण्यात आलेले आहेत म्हणजेच एकूण ५० गुण देण्यात आलेली आहेत. सत्र दोनमध्ये ६ क्रेडिट म्हणजे एकूण १०० गुण^{१२}सत्र तीन मध्ये १२ क्रेडिट म्हणजेच एकूण २०० गुण तर सत्र चार मध्ये ९ क्रेडिट म्हणजे एकूण १५० गुण देण्यात आलेले आहेत. म्हणजेच एकूण चारही सत्रातील एकूण गुण हे ५०० आहेत. दोन वर्षातील बी.एड. अभ्यास^{१३}मध्ये एकूण गुण १८०० असून छात्रसेवाकालामध्ये ५०० गुणांचे विवरण करण्यात आलेले आहे.

संशोधनाची गरज व महत्त्व वी.एड. ची पदवी प्राप्त झाल्यावर छात्राध्यापक शिक्षक होणार आणि उद्या देश ज्यांच्या खांद्यांवर आहे त्यांना घडविणार त्यामुळे शिक्षक हा छात्रसेवाकालामध्येच परिपूर्ण झाला पाहिजे हे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून मुंबई विद्यापीठाने छात्रसेवाकालाची आखणी केलेली आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे ३ सत्रांपैकी समुदाय कार्य हे अनिवार्य केलेले आहे. इतरांसोबत कसे राहावे समुदायाच्या विचारांशी आपले विचार जुळवून घेणे एकोप्याने राहणे आधी हे शिकणे गरजेचे असल्यामुळे समुदाय कार्याचा समावेश छात्रसेवाकालामध्ये करण्यात आलेला आहे. शाळेतील सर्व कार्यक्रमांचे अचुक निरीक्षण करणे त्यामध्ये शाळेतील पीटीच्या कार्यमापासून ते जयंती पुण्यतिथी साजरी करणे विद्यार्थ्यांच्या विविध स्पर्धा स्नेहसम्मेलन खेळ इत्यादी या सर्व कार्यमासाठी बारीक निरीक्षण करणे आणि छोट्या छोट्या गोष्टी समजून घेणे ह्या महत्वाच्या कार्याचा समावेश त्यामध्ये करण्यात आला आहे. एवढेच नाही तर विद्यार्थ्यांचा शाळा सोडल्याचा दाखला शाळेमध्ये प्रवेश झालेचे रजिस्टर क्रेडिट स्टॉक रजिस्टर क्लेजेरी पट विद्यार्थ्यांची उंची व वजन यांच्या नोंदीचे रजिस्टर इत्यादीं सर्व बाबींची ओळख विद्यार्थ्यांना छात्रसेवाकालामध्ये करून देण्यात येते.

पाठांशी निगडित बाबी म्हणजेच ५ शालेय शिक्षकांचे पाठ निरीक्षण करणे म्हणजे त्यांच्या सावलीमध्ये तयार होणे शिकविण्याच्या स्रोतांची माहिती करून घेणे आपल्या सवंगड्यासोबत ३ पाठ घेणे सामाजिक समस्यांशी शाळेतील मुलांची ओळख व्हावी म्हणून सामाजिक समस्येवर २ पाठ घेणे शाळेतील शिक्षकांसोबत पाठ घेणे आणि स्वतः शालेय अभ्यासमावर एकूण २० पाठ घेणे. पाठ घेतल्यानंतर स्वतःचे मूल्यमापन करण्यासाठी एक घटक चाचणी घेणे इत्यादी सर्व कार्याचा समावेश छात्रसेवाकालामध्ये करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे वरील सर्व कार्याची पूर्तता करणे प्रत्येक शिक्षक होऊ घातलेल्या विद्यार्थ्यांला करणे अपरिहार्य आहे.

खरं म्हणजे वरील सर्व कार्य शाळेमध्ये जाऊन पूर्ण करायला पाहिजे म्हणजे प्रत्यक्ष वर्गामध्ये शिकवित असतांना शिक्षकांना नेमक्या कोणकोणत्या समस्यांना सामोरे जावे लागते याचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. या वर्षी कोविड १९ मुळे चवथ्या सत्राचा छात्रसेवाकाल ऑनलाईन चालू आहे. झुम किंवा गुगल मिटवर शिक्षक शिकवितात आणि विद्यार्थी ऑनलाईन न शिकतात. 'शाळा बंद पण शिक्षण चालू' असे सुरु आहे. चौथ्या सत्रामध्ये एकूण १० + २ + ३ असे १५ पाठ घेणे एक घटक चाचणी घेणे तसेच शाळेशी निगडित सर्व दस्तावेजाची ओळख करून घेणे इत्यादी सर्व कार्य ऑनलाईन पध्दतीने सुरु आहे. या आधी या विद्यार्थ्यांनी ३ सत्रे हे शाळेमध्ये जाऊन पूर्ण केले आहेत. त्यामुळेच नेमके ऑनलाईन छात्रसेवाकालामध्ये नेमक्या काय अडचणी आल्यात काय फायदे झाले कसे अनुभव आलेत या सर्व बाबींचा उहापोह करावयाचा असल्यामुळे या विषयाचे महत्त्व आहे.

शिर्षक छात्रसेवाकालातील ऑनलाईन अध्ययन अथ्यापनावद्दलचे वर्तमानातील छात्राध्यापकांच्या मतांचा अभ्यास.

पारिभाषिक संज्ञांच्या व्याख्या

१ छात्रसेवाकाल वी.एड. ची पदवी प्राप्त करण्यासाठी नेमून दिलेल्या शाळेमध्ये जाऊन मुंबई विद्यापीठाने आखून दिलेले कार्य पूर्ण करणे.

२ ऑनलाईन प्रत्यक्ष वर्गामध्ये उपस्थित न राहता संगणक मॅपटॉप भ्रमणध्वनी इत्यादी आंतरजालाचा उपयोग करून शाळेशी निगडित असणाऱ्या सर्व बाबींची पूर्तता करणे.

३ अध्ययन अथ्यापन शिकणे शिकविणे शालेय विद्यार्थ्यांसंदर्भात शिकणे आणि छात्राध्यापकांसंदर्भात शिकविणे.

४ वर्तमानातील सद्यपरिस्थितीतील सध्या कोविड १९ मुळे शाळा महाविद्यालय बंद आहेत.

५. मतांचा विचारांचा बी.एड. दिवतीय वर्षातील छात्राध्यापकांचे शाळा महाविद्यालय बंद असल्यामुळे त्यांचे छात्रसेवाकालाबाबत विचार .

६. अभ्यास विविध संशोधन साधनाच्या साहाय्याने निर्धारित केलेल्या विषयाचा अभ्यास होय .

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. छात्रसेवाकालातील अध्यापनाबाबत छात्राध्यापकांच्या मतांचा आढावा घेणे .

२. छात्रसेवाकालातील शाळेतील मुलांच्या अध्ययनाबाबत छात्राध्यापकांच्या मतांचा आढावा घेणे .

३. प्रतिबिंब रोजनिशी बाबतची छात्राध्यापकांची मते जाणून घेणे .

४. घटक चाचणी बाबतची छात्राध्यापकांची मते जाणून घेणे .

५. छात्राध्यापकांच्या मतांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे .

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

व्याप्ती. शैक्षणिक वर्ष २०१९-२१ बी.एड. अभ्यासामध्ये प्रवेश घेतलेल्या आणि द्वितीय वर्षामध्ये पदार्पण केलेल्या सर्व छात्राध्यापकांशी संबंधित .

मर्यादा

- प्रस्तुत संशोधन केवळ मुंबई विद्यापीठातील शासकीय अध्यापक महाविद्यालयानेवेल करताच मर्यादित आहे .
- प्रस्तुत संशोधन शासकीय अध्यापक महाविद्यालयानेवेल येथील छात्राध्यापकांपुरतेच मर्यादित आहे .
- प्रस्तुत संशोधन शासकीय अध्यापक महाविद्यालयातील छात्राध्यापकांच्या दृष्टीकोनातूनच केले आहे .
- प्रस्तुत संशोधन २०२०-२०२१ या शैक्षणिक वर्षापुरतेच मर्यादित आहे .

संशोधनाची पध्दती व साधने

प्रस्तुत 'संशोधन' वर्तमान स्थितीशी निगडित असल्याने सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे . प्रस्तुत संशोधनासाठी पंचविंदू श्रेणी असलेल्या मतावली या संशोधक निर्मिती साधनाचा वापर करण्यात आला आहे . मुंबई विद्यापीठ कार्यक्षेत्रातील शासकीय अध्यापक महाविद्यालयातील ३८ छात्राध्यापकांची गुच्छ पध्दतीने निवड करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे . संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थ निर्वचन पुढीलप्रमाणे करण्यात आले .

विश्लेषण व अर्थ निर्वचन संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थ निर्वचन टक्केवारीच्या साहाय्याने करण्यात आले .

निष्कर्ष

- अध्यापन करीत असतांना वर्गातील विद्यार्थी विद्यार्थीनीचे फक्त चेहरे दिसतात . उत्तर देताना विद्यार्थी विद्यार्थीनी पुस्तकामध्ये बघून उत्तर देतात की काय सांगता येत नाही .
- नेमका प्रश्न नेमक्या विद्यार्थ्याला विचारता येत नाही . जर विद्यार्थी संख्या जास्त असेल तर एका वेळेस सर्व विद्यार्थ्यांचे चेहरे सिंखर दिसत नाहीत .
- दुसऱ्या वाजुने सर्वच छात्राध्यापकांचे असे मत दिसून आले की अभ्यापनाच्या वेळेस वर्गनियंत्रण म्हणजे तारेवरची कसरत असल्यामुळे त्यातून मात्र सुटका झाली .

- सुरुवातीला सर्वच छात्राध्यापकांना अध्यापनासाठी व्हिडीओ-प्रीपीटी बनविणे जिकीरीचे झाले होते परंतु त्याशिवाय दुसरा पर्यायच उपलब्ध नसल्यामुळे छात्राध्यापकांनी या तांत्रिक बाबींसोबत एकमेकांच्या सहकार्याने मैत्री केली आणि उत्कृष्ट व्हिडीओ-प्रीपीटी आंतरजालाचा उपयोग करून प्रयोग इत्यादींचा वापर अध्यापनात केला आहे .
- थिमवर आधारित प्रत्येक छात्राध्यापकाला २ पाठ घेणे अनिवार्य होते त्यानुसार छात्राध्यापकांनी समाजातील ज्वलंत विषयांची निवड केली आणि शाळेतील मुलांसमोर ती समस्या-समस्येची कारणे त्यावर उपाय या सर्व बाबींचा उहापोह केला . उदा . बालमजूरी-बैरोजगारी-कुंडावळी-किंग असमानता-जंगलतोड-सायबर गुन्हे-प्राण्याचे महत्व इत्यादी .
- सहअध्यापनाचे ३ पाठ प्रत्येक छात्राध्यापकाला घेणे अनिवार्य असल्यामुळे छात्राध्यापकांनी शक्यतोवर त्यांच्याच अध्यापन पध्दतीवाल्या शिक्षकांची मदत घेतली परंतु जर एकाच दिवशी एकाच वेळेस त्यांचे पाठ लागलेले असतील तेव्हा मात्र त्यांनी इतर अध्यापन पध्दतीच्या शिक्षकांची मदत घेतलेली आहे . या पाठामुळे त्यांच्यातील सहकार वृत्ती ही वृद्धिंगत झाली आहे .
- सर्व छात्राध्यापकांच्या मते-ऑनलाईन अध्ययनामध्ये वर्गातील सर्व विद्यार्थी उपस्थित राहात नाहीत . कारण सर्व विद्यार्थ्यांकडे स्मार्ट फोन उपलब्ध नाहीत . काहींजवळ आहेत परंतु घरामध्ये जर ३ ४ भावंडे असतील आणि त्याच वेळेस जर मोठा भाऊ किंवा बहिणीचा ऑनलाईन वर्ग असेल तर त्या स्मार्ट फोनवर त्यांचा अधिकार असतो . त्यामुळे ऑनलाईन अध्यापनामध्ये सर्वच विद्यार्थी उपस्थित राहत नाहीत तर मोजकेच विद्यार्थी उपस्थित राहतात .
- अध्यापन करते वेळी जर विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारले तर त्यांची उत्तरे विद्यार्थी पुस्तकामध्ये बघून देतात की कसे कळत नाही . विद्यार्थ्यांचे खरोखरचं अध्यापनाकडे लक्ष आहे की नाही ते सुध्दा समजत नाही . विद्यार्थ्यांना गृहपाठ दिल्यावरही प्रत्यक्ष तो तपासता येत नाही . नेमका विद्यार्थी कुठे अडतो याचे निदान करता येत नाही त्यामुळे उपचारात्मक अध्यापनही करता येत नाही .
- अध्यापन करते वेळी सर्व विद्यार्थ्यांच्या चेहऱ्यांचे निरीक्षण करता येत नाही त्यामुळे विद्यार्थ्यांना नक्की समजले की नाही-त्यांचे लक्ष अध्यापनाकडे आहे की नाही समजत नाही .
- मोजक्या छात्राध्यापकांच्या मते विद्यार्थी वर्गामध्ये उपस्थिती लावतात परंतु त्यांचे नाव घेऊन प्रश्न विचारले असता विद्यार्थी वर्गामध्ये उपस्थित दिसत नाहीत . मात्र त्यांचे नाव सि-अवर दिसते .
- विज्ञान-भूगोलामध्ये शिक्षक प्रयोग करतात . त्यावेळेस शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्षपणे प्रयोगामध्ये सामावून घेऊ शकत नाही .
- सर्व छात्राध्यापकांच्या मते स्वते-चे मूल्यमापन करण्यासाठी घटक चाचणी घेणे आवश्यक आहे . ऑनलाईन घटक चाचणीमध्ये निबंधकता प्रश्नांचा समावेश करता येत नाही . वस्तुनिष्ठ आणि लघुत्तरी प्रश्नांचा समावेश करावा लागला . घटक चाचणी सोडवितांना सुध्दा विद्यार्थी स्वतःच्या मनाने उत्तरे देतो की घरच्या लोकांची मदत घेतो की पुस्तक-गाईडमधून पाहून लिहितो काहीही कळत नाही .
- एकदा घटक चाचणी सोडवून ऑनलाईन जमा -सबमीट-केल्यानंतर जर विद्यार्थ्यांला वाटले की एखाद्या प्रश्नांचे उत्तर वेगळे असू शकते आणि ते त्याला बदलावेसे वाटले तर एकदा जमा केल्यानंतर त्यामध्ये बदल करता येणे

शक्य नाही कारण जर ती चाचणी पुन्हा सोडवावयास घेतली तर तुम्ही ती याआधी सोडविलेली आहे असा संदेश येतो .

- सर्व छात्राध्यापकांच्या मते निबंधवजा प्रश्नाचा समावेश घटक चाचणीमध्ये नसल्यामुळे घटक चाचणी आदर्श झालेली नाही .
- सर्वच छात्राध्यापकांच्या मते साप्ताहिक नियोजन आप्ताहिक नियोजनानुसार कार्यवाही आणि छात्रसेवाकाल अहवाल या बाबी व्यवस्थितपणे लिहू शकतो .
- ऑनलाईन अध्यापन असल्यामुळे शाळेमध्ये जाऊ शकत नाही . त्यामुळे डेड स्टॉक रजिस्टर नमुना वस्तु निर्लेखित करण्याचा नमुना विद्यार्थी आरोग्य अभिलेख नमुना आरोग्य अभिलेखावर केल्या जाणाऱ्या प्रत्याभरणाचा अभ्यास व महत्व यातील बारीक सारीक बाबी समजून न घेता छात्राध्यापकांनी जशाच्या तशा उतरविल्या आहेत .
- हजेरी पुस्तकातील विविध स्तंभ प्रगती पुस्तक व त्यातील स्तंभ शाळा सोडल्याचा दाखल्याचा नमुना शाळा प्रवेश रजिस्टर व त्यातील रकाने इत्यादी जसेच्या तसे उतरवावे लागले .
- विद्यार्थ्यांची प्रत्यक्ष उंची व त्यांचे वजन लॉकडाऊन असल्यामुळे मोजता आले नाही .
- एका वर्गाच्या वेळापत्रकावर चर्चा व वेळापत्रक तयार करतांना येणाऱ्या अडचणींचा अहवाल भ्रमणध्वनीवरच चर्चा करून तयार केले गेले .

समारोप असा प्रकारे छात्रसेवाकालातील ऑनलाईन अध्ययन अध्यापनाबद्दलचे वर्तमानातील छात्राध्यापकांच्या मतांचा अभ्यास करण्यात आला .

संदर्भ ग्रंथ

१ भिंताडे वि . रा . २००६ शिक्षणिक संशोधन पद्धती नित्य नूतन प्रकाशन पुणे

२ जाधव के . आर . २०११ कृतिसंशोधन शुभाय प्रकाशन मुंबई